

»Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger«

Slesvig-holstensk helstatspatriotisme 1784-1814

Af Juliane Engelhardt

Det er perspektivrigt at undersøge begreber som national identitet og modersmål i Slesvig og Holsten før 1800. Hovedparten af befolkningen i Hertugdømmerne var i slutningen af 1700-tallet tysk-sproget, men underlagt en dansk konge og blev regeret fra den danske hovedstad. Problemstillingen i denne artikel er, hvorvidt den tyske befolkning stiltiende og resignerende accepterede, at de var underlagt det danske monarki, eller om de følte en tilknytning til kongeriget på trods af nationale begreber som sprog og kultur.

Perioden fra 1784 til 1814 er naturligt afgrænset på flere områder. I 1784 afløste kronprins Frederik, den senere Frederik VI, Guldberg-styret. Det blev begyndelsen på en periode, hvor der blev gennemført reformer både indenfor landbrug, fattigforsorg og skoleundervisning. Censurreglerne blev lempet, og folk kunne i højere grad skrive, hvad de mente om staten og regeringen. Det giver eftertiden bedre muligheder for at klarlægge, om de tyske undersåtter i Slesvig og Holsten betragtede det danske monarki som deres fædreland, eller om de orienterede sig mod Det tyske Rige, som de både sprogligt og kulturelt lå tættere på.

Jeg har valgt at slutte i 1814. Statens reformer lå herefter stille i et par årtier, og den patriotiske ideologi fik i stigende grad konkurrence af den nationale bevægelse.

Scenen: reformer og integrationsbestræbelser

Da de gottorpske dele af Hertugdømmerne blev mageskiftet i 1773, blev den danske konge uindskrænket herre over hele området mellem Kongeåen og Altona. Helstaten var dermed en realitet.

I centraladministrationen ønskede man at inte-

grere og knytte helstatens dele tættere sammen. C.D.F. Reventlow var 1784-1813 chef for rentekammeret, og J.S. Møsting var fra 1804 præsident for Tyske Kancelli. De stod i spidsen for bestræbelserne på at skabe en større ensartethed i lovgivning og administration, og dermed at udviske Hertugdømmernes retslige særpræg.¹

Kronprins Frederik forsøgte at inkorporere Holsten i monarkiet efter Det tyske Rige var blevet opløst i 1806. Reelt lykkedes inkorporationen dog ikke. Det var primært, fordi Det slesvig-holstenske Ridderskab var magtfuldt og havde langt mere indflydelse på Hertugdømmernes forvaltning end den danske adel i kongeriget. Ridderskabet var indtil 1797 repræsenteret i Tyske Kancelli af A. P. Bernstorff. Han stod som en garant for en udstrakt hensyntagen til Hertugdømmernes privilegier.²

Inkorporationsforsøget afspejler dog den udvikling, der havde været i gang fra omkring midten af 1700-tallet, og som accelererede med regerings-skiftet i 1784: statsmagts forvaltningsmæssige infrastruktur blev udbygget gennem et effektivt centralstyre og en styrkelse af embedsmændenes position i lokalsamfundene. Samtidig blev betydelige dele af de sociale og juridiske institutioner, som godsejerne før havde haft kontrol over, overtaget og udbygget af staten. Det var, med en senere tids udtryk, en helstatspolitik, hvor staten udvidede sit interesseområde på bekostning af det feudalt prægede samfund. Parallelt med denne udvikling fandt der en ideologisk oprustning sted; patriotisme blev et centralt begreb i periodens politiske diskussioner.³ Indbyggerne i helstaten blev i stigende grad betegnet som »borgere i staten« og »statens borgere«.⁴ Hensigten her er at undersøge, hvorledes dele af befolkningen i Hertugdømmerne reagerede på den udvikling.

Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab

I 1785 fik August C. H. Niemann ansættelse ved Christian-Albrechts-Universität i Kiel, først som docent, senere professor i kameralvidenskab, datidens statskundskab. Niemann var uddannet i Göttingen og præget af den patriotiske ideologi, der var udbredt i Tyskland. Han var en af initiativtagerne til *Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft*, der blev stiftet i 1786.⁵ W. E. Christiani, der var historiker og ligeledes professor i Kiel, blev valgt til selskabets præsident og Niemann dets sekretær. Selskabet havde fra 1787 det tysksprogede tidsskrift *Schleswig-holsteinische Provinzialberichte* som talerør.⁶

Det første slesvig-holstenske patriotiske selskab havde 148 medlemmer.⁷ Det gik i sig selv omkring århundredskiftet. I 1812 blev selskabet genetableret på initiativ af fabrikant Johann Daniel Lawätz, der var bosiddende i Altona. Det havde i begyndelsen 343 medlemmer, men medlemstallet faldt efterhånden.⁸ Selskabet ophørte i 1858.

Det var primært embedsborgerskabet, dvs. præster, skolelærere, læger og ansatte i lokalforvaltningen, der engagerede sig i den patriotiske bevægelse. Almuen figurerer ikke i medlemsfortegnelserne. Selskabet var dog ikke en lukket forening. Tværtimod stod der udtrykkeligt i selskabets lov-sæt, at alle, høj som lav, kunne optages som medlem.⁹

Almuens manglende deltagelse var nok i højere grad socialt betinget end formel; en bonde ville falde udenfor i en kreds, der talte det bedre borgerskab. Desuden afspejlede den patriotiske ideologi nogle udprægede borgerlige idealer. Patrioternes bestræbelser henvendte sig både opad og nedad på den sociale rangstige, men i praksis var selskabet en eksklusiv forening.

Niemann var forfatter til indbydelsesskriftet til selskabet *Vorschläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*. (Se note 9).

Det fremgår af indbydelsesskriftet, at det patriotiske selskab var en del af en større europæisk bevægelse. Selskabet fik væsentlige impulser fra lig-

nende selskaber, der opstod over hele Europa i slutningen af 1700-tallet. De første blev stiftet i Irland og Storbritannien, og kom derefter til Tyskland og det øvrige Europa.¹⁰

I både ideologi og sprogtoner var der stor overensstemmelse mellem det slesvig-holstenske patriotiske selskab og lignende selskaber i Det tyske Rige. I kongeriget Danmark stiftedes også patriotiske selskaber i flere byer og landsdele. Det var bl.a. *Det kongelige danske Landhusholdningsselskab*, der blev oprettet allerede i 1769, *Næstveds Patriotiske Selskab* (1781), *Selskabet for Borgerdyd* (1785) og *Det patriotiske Præmie-Selskab i Kalundborg* (1792), samt en lang række andre selskaber. Selskaberne opstod som et udslag af det politiske klima i perioden, hvor borgerskabet i stigende grad engagerede sig i statsanliggender og statens forhold. Selskabernes overordnede målsætning var at mobilisere en patriotisk fællesskabsfølelse blandt alle grupper i befolkningen og i alle dele af helstaten. Selskaberne lå dermed i forlængelse af statsmagtens harmoniseringsbestræbelser.

Niemann skrev, at først for nylig var der stiftet patriotiske selskaber i Danmark. Han lod skinne igennem, at udviklingen og påvirkningen fra det øvrige Europa kom lidt forsinket til kongeriget; her var man lidt bagefter.¹¹

Men hvad ville medlemmerne i det patriotiske selskab i Slesvig og Holsten opnå? Hvad var deres mål og hensigter? I Niemanns indbydelsesskrift fremgår det, at man henvendte sig til alle, som ville virke for staten og ønskede statens bedste.¹²

Selskabets overordnede formål var at udbrede fædrelandskærlighed. De ville »ächten Patriotismus erwecken«.¹³ Mere konkret ville selskabet gøre en indsats på følgende områder:

1. Gennem beskrivelser af det fysiske landskab, »Landesbeschreibung und Naturgeschichte«, ville selskabet udbrede kendskabet til Hertugdømmernes topografi. I indbydelsesskriftet skrev Niemann hyppigt, at han ville befordre landets »Selbstkenntnis«. De følgende år publicerede *Provinzialberichte* udførlige beskrivelser af lokalområder i Hertugdømmerne.

2. Selskabet skulle varetage industriens interesser og forbedre statens økonomi. Dette blev nævnt i formålserklæringerne, men ikke uddybet. Men i *Provinzialberichte* var der omfattende handels- og

søfartsefterretninger, samt beskrivelser af manufakturernes tilstand i Hertugdømmerne.

3. *Provinzialberichte* indeholdt artikler, der handlede om forfatningen, regeringen, kirke- og retsvæsen. Det var hensigten at mobilisere en debat i befolkningen om statens institutioner, deres værdier og mangler, og statsanliggender i det hele taget. Borgerne skulle deltage i den politiske debat og give regeringen politiske råd og impulser. Gennem en fri presse kunne regeringen holde sig à jour med folkets ønsker. I det slesvig-holstenske patriotiske selskab var idealet en opinionsstyret enevælde.¹⁴

I fortalen i det første nummer af *Provinzialberichte* fastslog Niemann og Christiani: »Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger und als Mitgenossen der unausbleiblichen Vortheile derjenigen Pressfreiheit, die wir unsrer guten Regierung danken«.¹⁵

Man opfattede sig altså som danske borgere. Det var ikke sjældent, at den tysktalende befolkning i Hertugdømmerne betegnede sig selv som »Dänen«.¹⁶ Det var dog ikke udtryk for et nationalt tilhørsforhold, men et statsligt; man var borger i det danske monarki. I den helstatslige begrebsverden eksisterede der ikke et modsætningsforhold mellem statslig enhed og kulturel mangfoldighed. Man kunne udmærket skrive patriotiske digte og udtrykke sin loyalitet overfor den danske konge på det tyske sprog.¹⁷

Medlemmerne af det slesvig-holstenske patriotiske selskab var loyale overfor helstaten. Men loyaliteten blev knyttet sammen med krav om trykkefrihed. Det var karakteristisk, at de erklærede deres kærlighed til fædrelandet, men det var betinget af, at der blev gennemført reformer på flere områder.

Selskabets mål og midler

Det slesvig-holstenske patriotiske selskab refererede hyppigt til de patriotiske selskaber i det øvrige monarki. Selskaberne udgjorde et netværk blandt borgerskabet. De samarbejdede desuden med statens centraladministration; ledende medlemmer af de patriotiske selskaber var repræsenteret i centraladministrationen, bl.a. var Lawätz kommercekonsulent i Rentekammeret. Ligeledes var centraladministrationen repræsenteret i de patriotiske selskaber.¹⁸ I centraladministrationens organ *Collegial-Tidende*, udtryktes tilfredshed med selskaberne.

Her gav regeringsmagten også udtryk for, at selskabernes bestræbelser lå i forlængelse af regeringens førte politik.

Selskaberne var bundet sammen af en patriotisk ideologi. Deres fælles målsætning var, at »udbrede en patriotisk Tænke- og Handlemaade«.¹⁹ Medlemmerne ville befordre befolkningens tilhørsforhold til staten; bonden skulle forstå sig selv som statsborger. Opdragelse til fædrelandskærlighed var et centralt element i selskabernes ideologiske program.²⁰

I praktisk henseende tog selskaberne initiativer, der skulle forbedre landbrugets produktionsevne, udbygge industrien og udbrede oplysning i den brede befolkning.

I periodens oplysningsdebat synes der at være almindelig enighed om bondens »vante slendrian«. I det slesvig-holstenske selskab argumenterede medlemmerne for, at skolevæsenet skulle forbedres og dermed »Herausreissen der jungen Menschheit aus dem jammervollen Zustande intellektueller und moralischer Verbildung und Verkrüppelung«.²¹ Det var en noget mistrøstig karakteristik. Patrioterne havde dog et optimistisk syn på menneskets potentiale og en tiltro til, at almuens kår kunne blive forbedret, såfremt midlerne blev mobiliseret. Gennem oplysning kunne enhver blive dannet. Grundtonen i selskaberne var entusiastisk og progressiv. Den patriotiske opinion repræsenterede den opfattelse, at fattigdom og uvidenhed ikke blot var en beklagelig omstændighed, men at de havde rod i de sociale strukturer og samfundets indretning. Den mente først og fremmest, at problemerne skyldtes en forkert prioritering fra statsmagtens side.

I selskaberne argumenterede medlemmerne for nødvendigheden af, at der blev oprettet fattig-, vajsens- og sygehuse, skoler og bogsamlinger for at afhjælpe fattigdom og komme analfabetismen til livs. Selskaberne var selv aktive i bestræbelserne, blandt andet oprettede det slesvig-holstenske patriotiske selskab flere lokale bogsamlinger med bøger, der skulle udbrede viden og lærdom blandt almuen. *Provinzialberichte* bragte jævnligt efterretninger om fattigvæsenets tilstand i Hertugdømmerne, og bidrog dermed til at sætte fokus på emnet. Overordnet mente patrioterne dog, at det var staten, der havde ansvar for at give de laveste

sociale lag bedre livsvilkår.²² Det er derfor, det er vigtigt at se patriotismens udbredelse i sammenhæng med afviklingen af det feudalt prægede samfund; borgerskabet betragtede en stærkere statsmagt som et middel til reformernes gennemførelse.²³

Det er dog interessant, at der var flere godsejere på *Provinzialberichtes* subscriptionsliste. Man kan altså vanskeligt tale om godsejerstanden i reformtiden. Det var ikke en entydig størrelse. Nogle modsatte sig kraftigt indskrænkningen i deres privilegier, andre så ikke blot med velvilje på udviklingen, men var også aktive deltagere i reformernes gennemførelse.²⁴

Det slesvig-holstenske patriotiske selskab var først og fremmest optaget af, at der blev gennemført reformer indenfor landbruget. Hermed lå de på linie med de øvrige patriotiske selskaber og de holdninger, der kom til udtryk i den førende debatliteratur i København, bl.a. i *Minerva* og *Københavnske lærde Efterretninger*.

I Hertugdømmerne blev livegenskabet først formelt ophævet i 1805. Christiani hævdede, at »eine solche Sklaverei«, altså livegenskabet, nok var tilladt ifølge loven, men at det var barbarisk og i strid med naturen. Ligeledes mente han, at frihed og lighed var en menneskeret.²⁵

For medlemmerne var patriotisme tæt forbundet med frihed. De plæderede for, at de borgerlige rettigheder skulle udbredes til en bredere kreds i befolkningen. Det var en central målsætning i den patriotiske ideologi, at staten via lovgivningen skulle garantere borgernes velstand og lykke. De arbejdede for, at statsmagten udfyldte det tomrum, der ville opstå med feudalsamfundets ophævelse, med beskyttende foranstaltninger. De patriotiske selskaber var en politisk pressionsgruppe. Medlemmerne ønskede en stat, som i højere grad tog hånd om borgernes velfærd og udbyggede den offentlige forsorg.

Forholdet mellem Hertugdømmerne og kongeriget

I *Provinzialberichte* blev København betegnet som hovedstaden og helstaten som fædrelandet. Her blev hyppigt bragt uddrag fra københavnske tidsskrifter. Det slesvig-holstenske patriotiske selskab havde til formål at skabe en forbrødring, »Verbrü-

derung«, mellem indbyggerne i Hertugdømmerne og deres danske landsmænd. Patrioterne ønskede også, at indbyggere i kongeriget meldte sig ind i selskabet.²⁶

Selskabet orienterede sig altså mod Danmark og København, men man beskæftigede sig i alt-overvejende grad med forhold, der angik Slesvig og Holsten. Dets samfundstænkning indbefattede altså både lokal- og helstatspatriotisme. De opfattede ikke den regionale og den statslige identitet som konkurrerende størrelser.

Det lyder meget harmonisk. Ser man imidlertid på befolkningen som helhed, tegner der sig et mere nuanceret billede. Danskerne beklagede undertiden »den Ringeagt, der blive udvist mod det danske Sprog«. Det kom bl.a. til udtryk i tidsskriftet *Månedskorrespondenten Haderslev* umiddelbart efter den såkaldte tyskerfejde havde fundet sted på samme vis som i det københavnske tidsskrift *Minerva*.²⁷ »Der burde være et broderligt Hiertelag imellem tyske og danske Undersåtter, der regieres under eet Scepter [...] Har det ei før været tydeligt sagt hvor ringe den Danske agtes, saa siges det her«. ²⁸ Forskellen på dansk og tysk blev altså kommenteret, men nationalitetskonflikten spillede endnu ikke en fremtrædende rolle.

Der var også sociale rejsninger i Hertugdømmerne med op til 1000 deltagere. Det var protestaktioner vendt mod regeringen i København, forårsaget af et stigende prisniveau og faldende realløn. Aktionerne syntes dog ikke at have nationale undertoner.²⁹

Blandt det tysksprogede borgerskab var der kritiske røster overfor regeringens integrationsbestrebelse. Sprogreskriptet af 1810 var et forslag om, at i de områder i Slesvig, hvor dansk var menigmands sprog, skulle dansk også benyttes under gudstjerner, i skoleundervisning og som retssprog. Lokale embedsmænd ønskede dog, at det tyske sprog fortsat skulle benyttes, og sagen blev henlagt. Regeringens skatteforhøjelser på op til 200% i perioden 1802-1809 og indførelsen af dansk møntfod i 1813 var ligeledes med til at gøre forholdet mellem Hertugdømmerne og kongeriget spændt.

Slesvigerne og holstenerne opfattede det som et overgreb på Slesvig og Holstens semiautonome status. Det peger i retningen af, at befolkningen havde en udpræget regionalfølelse. Det kom især

til udtryk, da den nationale konflikt var brudt ud i midten af 1800-tallet. En stor del af befolkningen i Slesvig ønskede hverken at blive inkorporeret i Kongeriget eller i Tyskland.³⁰ Modstanden var dog ikke nationalt betinget, men skyldtes især, at udviklingen i Hertugdømmerne i kulturel og økonomisk henseende var mere fremskreden end i kongeriget.

Medlemmerne af de patriotiske selskaber var rationalister. Men når de talte om kærligheden til fædrelandet og om at tilsidesætte egne interesser for et højere formål var det med patos og et højestemt sprogbrug. De anså det for vigtigt, at enhver borger følte sig som patriot og arbejdede for statens lyksalighed. Den følelsesbetonede patriotisme kom især til udtryk, når hovedstaden blev ramt af angreb og ulykker.

I forbindelse med Christiansborg Slots brand i 1794 oprettedes en kommission, der skulle forestå genopførelsen af slottet. Det fremgår af kommissionens arkivalier, at både private og foreninger indsendte betydelige frivillige bidrag. Det var både penge og genstande, blandt andet sølvkaffestel. Donationerne var ikke mindre i helstatens ikke-dansktalende områder. Tværtimod tegnede Norge og Hertugdømmerne sig for betydelige bidrag, de var tilmed højere end i provinsbyerne i kongeriget. Ved Universitetet i Kiel blev der indsamlet 2662 rd. og i Altona 19.940 rd. Sidstnævnte var et af de største bidrag, kun overgået af indsamlinger blandt befolkningen i Bergen og København. I alt indsamlede befolkningen 863.164 rd. til slottets genopførelse.³¹ I de medfølgende breve begrundede folk donationerne med deres medfølelse med kongefamilien og især kronprinsen.³² På trods af afstanden synes befolkningen at have et levende engagement i hovedstadens, og især kongefamiliens anliggender.

Denne deltagelse kom også til udtryk umiddelbart efter Slaget på Københavns Red. I indlæg i lokale tidsskrifter skrev man om »Der Triumph des Zweiten Aprils 1801«. Befolkningen i Hertugdømmerne hyldede danskernes tapperhed, deres dødsforagt og vilje til at ofre sig for fædrelandet.

I Haderslev domkirke blev der den 6. august 1801 holdt »ein Vaterländisches Fest« for at ære de ædle mænd, der var faldet den 2. april, og befolkningen samlede penge ind til krigens ofre. Loya-

liteten synes usvækket syd for sproggrænsen. Borgerne i Kiel og Altona hyldede danskerne for deres heltedige indsats. Alene i Hertugdømmerne indsamlede befolkningen et bidrag på 50-60.000 rigsdaler til de faldnes slægtninge.³³

Den følelsesbetonede patriotisme kulminerede efter Københavns bombardement i 1807. De slesvigske og holstenske tidsskrifter roste regeringen for at være fredselskende og hævdede, at den, på trods af dens æreværdige forsøg på at opfylde sine pligter som neutral magt, var blevet tvunget i krig. København var behandlet æreløst, og briterne blev betegnet som røveragtige og fulde af falskhed. Spørgsmålet er dog, om det var begivenheder, der reelt optog befolkningen?

I Søetatens arkiver findes lister over det, der blev betegnet som »patriotiske Biedrag«. Det var gaver, som blev sendt ind fra befolkningen til centraladministrationen. Det er kildemateriale, der giver indsigt i patriotismens geografiske og sociale udbredelse. Fra alle dele af riget kom der store og små gaver. Bidragene vidner om, at den patriotiske medfølelse berørte alle lag i befolkningen; husmænd på Fyn, kvinder i Norge og børn i alle dele af landet indsendte penge eller naturalier.

Godsejerne var de første og de største bidragydere. De gav tilsagn om bidrag i efterårsmånederne i 1807. Hovedparten forærede staten træer. Træerne skulle bruges til at opbygge en ny flåde. For eksempel C. W. Munthe af Morgenstierne, der var godsejer på Lolland: »uagtet Skov er hans Passion, saa vil det dog glæde ham, at hans sidste Eeg falder, naar det giælder om at skaffe Danmark en Flaade«. En anden havde tilbudt, at »i hans Skove maae, til Statens Tjeneste, uden Vederlag udsøges de Egetræer, som kunne ansees tjenlige til Skibsbyggerie«. ³⁴ Hertugen af Augustenborg tilbød fyrtømmer til en værdi af 10.000 rd.³⁵ Flere lod bygge kanonchalupper på egen regning, og mange indsendte betydelige pengebidrag.

Den bredere befolknings bidrag kom først senere, i løbet af foråret 1808. Bidragene var som oftest korn, smør, kød eller penge. Gaverne blev givet både til flåden og til de socialt nødstedte familier i København.

Fælles var dog, at de var udtryk for en betydelig offervilje. Ikke sjældent forærede enkeltpersoner staten stort set alt, hvad de ejede af værdi. Det peger i retning af, at den patriotiske bevidsthed var

udbredt i befolkningen. I Søetatens protokoller er side op og side ned anført patriotiske bidrag. Man har indtryk af, at hver flække i helstaten indsendte gaver.³⁶ Donationerne var ledsaget af breve fra giverne. Brevene giver et indtryk af hvilke tanker, der rørte sig i befolkningen. De vidner om en spontan forargelse, blandet med en massiv helstatsloyalitet. Ifølge brevene var gaverne udtryk for givernes »varme Fædrenelandskierlighed«. En anonym kvinde indsendte alt sit sølvtøj, og i det medfølgende brev begrundede hun det således: »Giennemtrængt af Kjerlighed til mit elskede og fornærmede Fødeland nedlægger jeg taknemmelig paa dets Alter en liden Skjærv, som jeg smigrer mig med deres Kongelige Høihed naadigst vil modtage som et velmeent skøndt ringe, Offer fra den der dagligt opsender Bønner til Gud for sit dyrebare Fødelands, Konges og Fyrstes Vel«. ³⁷ Børn indsendte rørende breve om, at de ønskede at give »det Allermindste, der er overflødigt«, og donerede alle deres sparebøssepenge, opsparet gennem flere år.

Befolkningen i Hertugdømmerne markerer sig med betydelige bidrag; i Flensborg havde en købmand udlagt en subscriptionsliste, og der blev indsamlet 3000 rd. i frivillige bidrag. Menigheden i Christiansfeldt havde ligeledes indsendt 1200 rd. i frivillige bidrag, Åbenrås indbyggere 2200 rd. og Kiels 5000 rd. Altona, rigets sydligste by, markerer sig med et af de største, hvis ikke det største enkeltbidrag: »Indvaanerne i Altona have indleveret [...] frivillige Biedrag til Fædrelandets Bedste, som beløber sig til 15,071 rd. og 40 sk.«. ³⁸ Hertil kom beløb, der var indsendt af enkeltpersoner i Altona direkte til centraladministrationen på mellem 500 og 1000 rd. I de medfølgende breve brugte giverne kontinuerligt vendinger som »Beyträge zu den Staatsbedürfnissen« og »wahrer Liebe zum Vaterlande«. En del af forklaringen på de høje donationer er, at Altona var en af rigets mest velhavende byer. Det er dog et vidnesbyrd om, at helstatspatriotismen også var udbredt i monarkiets tyske områder.

I *Collegial-Tidende* opfordrede centraladministrationen til de patriotiske bidrag og oprettede en kommission, der skulle hjælpe de brandlidte. Det var som regel sognepræsterne – enevældens embedsmænd –, der forestod indsamlingerne i lokalområ-

derne. Indsamlingerne synes dog ikke at være regeringsstyret, men at være sat i værk på baggrund af en spontan forargelse i befolkningen. Brevene var så medfølelde, at de ikke blot kan forklares med en undersåtlig lydighed. De må opfattes som et reelt udtryk for befolkningens deltagelse i statens anliggender. Yderligere var en stor del af de »patriotiske ofringer« indsendt af anonyme, og var dermed ikke et forsøg på at takkes enevælden.

Loyaliteten overfor monarkiet synes altså bredt forankret i befolkningen. Udefrakommende angreb virkede befordrende på følelsen af samhørighed og bandt landets befolkning sammen. Krisen stimulerede helstatspatriotismen, hvilket også hang sammen med, at det var flåden, monarkiets stolthed, der var blevet ramt.

Flere af de patriotiske selskaber, der var opstået i helstaten i 1780'erne, gik i sig selv igen omkring århundredeskiftet. I årene efter Københavns bombardement blev der stiftet en lang række nye selskaber. I 1812 eksisterede der 33 patriotiske selskaber spredt over hele monarkiet.

Ved åbningen af det slesvig-holstenske patriotiske selskab i 1812 gav Lawätz en karakteristik af den gode borger, den sande patriot. Det var en person, der var til gavn for fædrelandet og lod sine handlinger styre af, hvad der var i statens interesse.³⁹ I den patriotiske ideologi spillede begreber som nationalkarakter, kultur eller folketraditioner ikke nogen rolle for, om man var en god patriot. Desuden bekendtgjorde Lawätz selskabets målsætning. Det blev stiftet for at tilstræbe en større tilknytning til de øvrige indbyggere i det fælles fædreland, dvs. kongeriget og især København. Man ønskede øget troskab og hengivenhed overfor kongen. Lawätz formulerede udtrykkeligt, at han ønskede helstaten bevaret. Denne eksplicitte formulering kan være et tegn på, at han øjnede tordenskyer i det fjerne; den nationale ideologi var ved at vinde udbredelse blandt det højere borgerskab, både i Hertugdømmerne og kongeriget.

Patriotisme og patriarkalisme

Både danske og tyske historikere har påpeget den udprægede helstatspatriotisme i Hertugdømmerne og fremhævet kongetroskaben som et vigtigt element⁴⁰ (fig. 1). Folkets hengivenhed overfor

Figurgruppen *Indfødsretten*, Den kongelige Porcellainsfabrik, 1780. Helstaten – i skikkelse af en moder – tager imod sine tre børn, Danmark, Norge og Holsten.

kongen bliver i historieforskningen hyppigt fremhævet som det kit, der holdt sammen på den multi-nationale helstat. Det er dog min opfattelse, at der på væsentlige punkter var et modsætningsforhold mellem patriotisme og patriarkalisme.

Omdrejningspunktet i patriarkalismen var en iscenesættelse af kongen som *Pater Patriae*, fædrelandets fader. Det var en samfundsforståelse, der blev promoveret fra regeringskredse og blandt andet kom til udtryk i Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777.⁴¹ Kongen blev beskrevet som en omsorgsfuld landsfader, der betragtede omsorgen for undersåtterne som sin vigtigste opgave. I den patriarkalske begrebsverden brugte man hyppigt metaforer fra familielivet; kongen blev betegnet som fader og befolkningen som børn. Meget tyder på, at almuen faktisk havde en tiltro til, at kongen var et værn mod godsejerne og en garant for et retfærdigt samfund.⁴²

I Slesvig og Holsten fik patriarkalismen udbredelse gennem kronprins Frederiks årlige rejser til Hertugdømmerne, kongerejserne. Formålet var dels praktisk; store dele af hæren var stationeret i Rendsborg, og kronprinsens stilling som hærchef fordrede, at han mønstrede hæren. Et andet incitament var ideologisk. Rejserne skulle gøre monarkiets overhoved nærværende for befolkningen.

Modtagelsen af kronprinsen i Hertugdømmerne var overstrømmende.⁴³ I de slesvig-holstenske byer var der parader med borgergarder og illumination af både offentlige bygninger og private boliger. Borgerne overrakte hyldestdigte og gav udtryk for deres kærlighed og troskab overfor kronprinsen.

Efter Wienerkongressen 1814-1815 blev Frederik VI modtaget som triumfator, til trods for at han reelt havde opnået meget lidt; afståelsen af Norge ved Kielerfreden var blevet stadfæstet, og den territoriale kompensation var det lille fyrstendømme Lauenburg mellem Hamburg og Lübeck.

Det er ikke overraskende, at de officielle instanser hylkede kongen. De skriftlige kilder beretter dog, at også almindelige borgere tog del i festlighederne. En del af forklaringen er givetvis, at det var en lejlighed til at feste, danse og drikke. Det skyldtes dog også, at kongen blev opfattet som bondevenlig, en beskytter af de små i samfundet og et værn mod fødselsaristokratiet. Befolkningen ud-

smykkede deres huse med bannere, hvorpå der stod »Ewige Treue«, evig troskab.⁴⁴

Til trods for at kongen var hertug i Slesvig og Holsten, blev han betegnet som »unsern König«, vores konge, ikke hertug, ligesom man hyppigt brugte vendinger som »königlicher Landesvater« og »der König unserer Herzen«. Titlen hertug blev sjældent brugt før 1830.

I den patriarkalske begrebsverden var det befolkningens vigtigste opgave at adlyde kongens regeringsledelse i fuld tillid til, at han tog vare på almenvellet. Patriotismen appellerede derimod til borgernes engagement og deltagelse i statens anliggender. Kerneelementet i patriotismen var netop, at befolkningen *ikke* skulle opfattes som undersåtter, men som medborgere, der havde rettigheder. Deltagerperspektivet var centralt. Patrioterne understregede vigtigheden af, at trykkefriheden blev opretholdt, fordi befolkningen gennem en fri presse kunne påvirke magthaverne. Patriotismens ideal var en enevælde, der var påvirkelig overfor meningstilkendegivelser blandt befolkningen.

Firkantet formuleret var patriarkalismen altså passiviserende, hvorimod patriotismen sigtede på en aktivering af befolkningen.

I de patriotiske selskaber holdt man sig inden for den officielle kongetro retorik. Patrioterne orienterede sig dog primært mod statens institutioner. I den patriarkalske begrebsramme betonedes det personlige bånd mellem konge og undersåt.

Omkring 1800 var alternativet til enevælden endnu ikke formuleret. Men der var dog nogle indbyggede modsætninger mellem patriotismen og patriarkalismen. Det var en latent konflikt, der på et senere tidspunkt førte til en splittelse mellem borgerskabet og enevælden.

Patriotisme og national identitet

Universitetet i Kiel var centrum for den patriotiske bevægelse i Hertugdømmerne. Det var samme universitet, der i 1800-tallet blev centrum for den slesvig-holstenske bevægelse. Det er derfor nærliggende at se den patriotiske bevægelse som en forløber for slesvig-holstenismen.

Patriotismen adskilte sig dog på afgørende punkter fra den senere nationale ideologi.

Patriotismen indeholdt ikke nationale fjendebilleder. Derimod var »Den falske Patriot« og »Antipatrioten« centrale begreber. Patriotisme blev brugt synonymt med hensynet til »Almenvellet«. Patriotismens modsætning var egoisme.

Det afgørende var de gerninger, man gjorde for staten. Borgerens indstilling og handlinger stod i forgrunden. I *Provinzialberichte* var »bürgerliche Tugenden« og »Bürgerpflicht« gennemgående begreber. Der ligger et moralsk eftertryk i begrebet borgerdyd; patrioterne plæderede kontinuerligt for nødvendigheden af den enkeltes indsats til fordel for fællesskabet. I det slesvig-holstenske patriotiske selskab bad man derfor om befolkningens hjælp og deltagelse. Hver enkelt borger, adel som bonde, skulle gøre en indsats for at højne helstatens velstand.

Patriotismen adskilte sig altså på et afgørende punkt fra den senere nationale ideologi; man kunne blive patriot gennem handlinger. Nationalitet opfattes derimod som en naturlig, medfødt egenskab. De tyske befolkningsgruppers tilslutning og deltagelse i helstatens anliggender siger noget om spændvidden i patriotismen. Det var en tværnational fællesskabsfølelse, der sigtede på at skabe enhed for *indbyggerne* i en stat. Den indeholdt ikke samme element af eksklusivitet som den nationale identitet, der i højere grad appellerede til *medlemmerne* af en etnisk gruppe.⁴⁵

Nationale spørgsmål synes ikke at indgå som en præmis i diskussionerne i de patriotiske selskaber, hverken i kongeriget eller i Hertugdømmerne. Patrioterne var i langt højere grad optaget af et opgør med privilegiesamfundet, dvs. at rang og stand gav fortrinsret i staten. Gode handlinger og borgerdyder skulle hædres, ikke medfødte rettigheder eller dansk på bekostning af tysk.

Medlemmerne udtalte selv, at selskaberne ud-

sprang af kærlighed til medborgerne og, at man følte sig forpligtet til at være *menneskeheden* til nytte. Humanitet, menneskekærlighed, menneskevelfærd og menneskevenner var centrale begreber i den patriotiske ideologi. Patrioterne var påvirket af den franske revolutions ideer. De mente, at det var statens opgave at skabe de rammer, der sikrede den enkelte borger frihed, lighed og broderskab.⁴⁶ Patrioternes grundsyn var kosmopolitisk, og de stræbte efter størst mulig lykke for det størst mulige antal mennesker.⁴⁷ De formulerede fædreland og menneskehed som komplementære begreber. 1700-tallets patriotisme og tidens kosmopolitiske ideal udgjorde altså ikke hinandens modsætninger, men lå tværtimod i forlængelse af hinanden. Patrioterne fremhævede menneskets universelle rettigheder. De nationale foregangsmænd lagde derimod vægt på de partikulære værdier; nationens særegne sprog, kultur og historie.⁴⁸

Der er to perspektiver i denne undersøgelse.

Den samfundstænkning, der kom til udtryk i de patriotiske selskaber, var på afgørende punkter forskellig fra den senere nationale bevægelse. Patriotismen var ikke et led i en lineær og kontinuitetspræget udvikling, der kulminerede i 1848. Patriotismen var en samfundstænkning, der havde en selvstændig begrebsramme og var optaget af andre problemstillinger end dem, der opstod under den nationale ideologis udbredelse.

Selskaberne var dog en integrerende kraft. Medlemmerne bestræbte sig på at mobilisere hele befolkningens engagement i statens anliggender. Set i dette perspektiv peger patriotismen frem mod den nationale identitet. Det folkelige engagement var fremtrædende da befolkningen i Nordslesvig omkring midten af 1800-tallet blev dansk-nationale, mens den øvrige befolkning i Hertugdømmerne blev tysk-nationale.

Noter

1. C. D. F. Reventlow: *Reise Bemerkungen*. Udgivet af Claus Bjørn og Landbohistorisk Selskab 1994, s. 27.
2. For en indføring i helstatens forvaltning se Ole Feldbæk: *Vækst og Reformer*. Dansk forvaltning 1720-1814. Især s. 302-308. I Grethe Ilsøe (et al.): *Dansk Forvaltningshistorie. Stat, Forvaltning og Samfund. Fra Middelalder til 1901*. København 2000. For forhold vedrørende Hertugdømmerne se Franklin Kopitzsch: *Schleswig-Holstein im Gesamtstaat 1721-1830. Absolutismus, Aufklärung und Reform*. I Ulrik Lange (udg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins*. Neumünster 1996.
3. Sven-Aage Jørgensen og Klaus Bohnen: *Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen, Kiel, Altona*. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, 18. Tübingen 1992, s. 3.
4. Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra Prædikestolen*. København 1997, s. 157 og 198.
5. Selskabet er behandlet af Kai Detlev Sievers: *Volkskultur und Aufklärung im Spiegel der Schleswig-Holsteinischen Provinzialberichte*. Neumünster 1970. Samme forfatter: *Patriotische Gesellschaften in Schleswig-Holstein zwischen 1786 und 1829*. I R. Vierhaus (udg.): *Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften*. München 1980. Se også Manfred von Essen: *Johann Daniel Lawätz und die Armenkolonie Friedrichsgabe*. Neumünster 1992.
6. Tidsskriftet skiftede dog navn flere gange: i 1799 til *Schleswig-Holsteinischen Blätter für Polizei und Kultur*, 1801-1803 hed det *Blätter für Polizei und Kultur*. Herefter udkom det ikke i en årrække. Fra 1812 udkom det under navnet *Neue Schleswig-Holsteinischen Provinzialberichte*, 1817-1830 *Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Provinzialberichte*, og 1831-34 *Neue Schleswig-Holstein-Lauenburgische Provinzialberichte*.
7. Selskabet havde ikke en medlemsfortegnelse. Sievers (op.cit. note 5) har dog brugt *Provinzialberichtes* subscriptionsliste som en genvej: man må formode, at de personer, der abonnerede på tidsskriftet i stort omfang var identisk med selskabets medlemmer. Ifølge Sievers var det absolutte tyngdepunkt i Holsten med 137 medlemmer, hvoraf der alene i Kiel var 50 medlemmer.
8. Kopitzsch op.cit. (note 2), s. 308. Medlemstallet faldt til 322 i 1821 og 139 i 1828.
9. »[...] ohne Ansehn des Ranges und des Standes, zur Beförderung und Erreichung eines erhabenen Zweckes verbrüdernd«. Citatet er fra selskabets indbydelsesskrift, forfattet af A. C. H. Niemann: *Vorschläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*. Flensburg og Leipzig 1786, s. 87. Samme holdning blev udtrykt i *Provinzialberichte* 1787, s. XII-XIII: »Es gilt bei uns kein Rang und kein Titel. Jeder wohlwollende und werkhätige Mitbürger von höherem oder niederem Range [...] trete mit in unsere Verbindung«. Her og i de følgende citater er den originale staveform bibeholdt.
10. Det var bl.a. *The Dublin Society*, stiftet i 1731, *The Society for the Encouragement of Arts, Manufactures, and Commerce*, der blev stiftet i London i 1754, og *Die hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe* (1765). Se desuden R. Vierhaus op.cit. (note 5) og Hans Hubrig: *Die patriotischen Gesellschaften des 18. Jahrhunderts*. Weinheim 1957, s. 22ff.
11. Niemann op.cit. (note 9) s. 65; »[...] wir haben erst neuerlich in Norwegen wie in Dännemark ähnliche grössere oder kleinere Societäten aufblühen sehen«.
12. Ibid. s. 69 og *Provinzialberichte* 1787, s. 134.
13. Niemann op.cit. (note 9), s. 50.
14. Ibid. s. 25. Selskabets målsætning lå dermed i forlængelse af periodens øvrige debatliteratur, jævnfør J. A. Seip: *Teorien om det opinionsstyrte enevelde*. (Norsk) *Historisk Tidsskrift*, 1957-58, bd. 38, s. 399.
15. »Vi opfatter os som danske borgere, vi er blandt dem, der takker vores gode regering for pressefriheden, hvis fordele ikke vil udeblive«.
16. Harald Thureau: *Die Anfänge eines deutschen nationalpolitischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein*. Kiel 1939, s. 8.
17. Ibid., s. 6-22. Ruth Hemstad: *Historie og nasjonal identitet. Kampen om fortiden i det dansk-tyske grenseland 1815-1840*. KULTs skriftserie nr 57. Oslo 1996, s. 44.
18. A. P. Bernstoff var frem til 1784 præsident for Landhusholdningsselskabet og blev efterfulgt af Ove Malling. Christian VII og enkedronning Juliane Marie var selskabets protektorer. Centraladministrationen var også repræsenteret i de øvrige selskaber.
19. A. H. Stibolt: *Tale hvormed Sælskabet for Borger-Dyd blev aabnet*. København 1785, s. 5.
20. Opdragelse til fædrelandskærlighed var også et centralt begreb i periodens øvrige debatliteratur: i skriftet *Den patriotiske Tilskuer* (1761-63) lader Sorøprofessoren J. S. Sneedorff en repræsentant for hver af de fire stænder være et forbillede for, hvordan man handler dydigt af kærlighed til fædrelandet. Det gennemgående træk i værket er det gode eksempel, det vil sige, hvordan man handler patriotisk i forhold til sin stand. I nummer 25, 1761 plæderer Sneedorff specifikt for opdragelse til fædrelandskærlighed. Det samme er gældende i Hans Holm: *Patriotiske Ideer fornemmelig Embedsforvaltningen og Opdragelsen betræffende*. København 1786 og L. Engelstoft: *Om den Indflydelse, Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til Fædrelandet*. København 1802. Engelstofts hovedsynspunkt var, at »et væsentlig Synspunkt i Statsborgeropdragelsen er Fædrelandskiær-

ligheds Befordring«. Med det antikke Grækenland og Rom som forbillede argumenterede han for, at staten havde en forpligtelse til at »danne patriotiske borgere«.

21. *Provinzialberichte* 1796, s. 56.

22. F. Kopitzsch op.cit. (note 2), s. 320.

23. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*. Første Del. København 1936, s. 232. Edv. Holm: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784-1799)*. København 1888, s. 19.

24. O. Feldbæk: op.cit. (note 2), s. 295 og 302-303. Samme forfatter: Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer. *Historisk Tidsskrift* 1989, s. 38-54. C. Bjørn: Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790. *Historie* 1979, s. 1-70.

25. W. E. Christiani: Ueber die Leibeigenschaft, nach Gründen des Naturrechts. Trykt i *Provinzialberichte* 1787, s. 134-166. Se især s. 159 og 162.

26. »Der Wohnort macht keinen Unterschied. Unsere entfernten nördlichen Landsleute haben mit denen in den Herzogthümern gleiche Ansprüche auf unsre Einladung«. *Provinzialberichte* 1787, s. XII.

27. Om Tyskerfejden i København: se Ole Feldbæk og Vibeke Winge: Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation. I O. Feldbæk (red.): *Dansk Identitets-historie*. Bd. 2, København 1991, s. 9-109.

28. *Månedskorrespondenten Haderslev* 1790-91, s. 91-105.

29. Ole Stender-Petersen: Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790'erne. *Historie*. 19, 1993.

30. Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50. *Historie*. 18, 1990, s. 365-67 og 387-88. Samme forfatter: Schleswigsche Identität in den 1840er Jahren – ein historischer Begriff wird aktuell. *Grenzfriedenshefte*, Dezember 1997. Udgivet af Grenz-friedensbund.

31. Rentekammeret: *Alphabetisk Fortegnelse over de Subscribenterne som i Anledningen af Slottet Christiansborgs Ödeleggelse og Orlogs Flaadens Udrustning ere antegnede i den ved Species Banken aabnede Subscriptionsliste*.

32. Rentekammeret: *Kommissionen for Genopførelse af Christiansborg og Raadhuset*.

33. Thureau op.cit. (note 16) s. 6-7.

34. *Collegial-Tidende* 1807, s. 787 og 810.

35. General-kommissariatet. Indkomne Sager 1808, nr. 1671.

36. Se også *Collegial-Tidende* 1808, s. 443-447, 521-524 og 851-854.

37. Ibid. s. 790-91.

38. General Kommissariatet. Indkomne Sager. 1808, nr. 670.

39. *Provinzialberichte* 1812, s. 1-26.

40. H. Thureau op.cit. (note 16). Gottlieb Japsen: Den nationale Udvikling i Åbenrå 1800-1850. *Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland*. Nr 23, 1961. Samme forfatter: Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848. *Historie*. 1979, 13, s. 107-122.

F. Kopitzsch op.cit. (note 2), s. 284. Lars N. Henningsen: Jubelfesterne 1749 og 1760. Konge- og statsdyrkelse i Slesvig under enevælden. *Sønderjydske Årbøger* 2000, s. 60.

41. I indledningen til afsnit fem *Troskab mod Kongen* kædes fædrelandskærlighed og kongetroskab samme, og fremstilles som to sider af samme sag: »Troskab mod Fædrelandet og Troskab mod Kongen ere ligeledes uadskillelige [...] Dette indseer den gode og kloge Borger, og sin Konge elsker han, som et velartet Barn sin Fader«.

42. C. Bjørn: *Bonde, Herremand, Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. København 1981.

43. L. N. Henningsen op.cit. (note 40).

44. *Provinzialberichte* 1815, s. 436-38.

45. Se også Maurizio Viroli: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford University Press 1995/97, s. 4.

46. Manfred Riedel: Bürgerlichkeit und Humanität. I R. Vierhaus (udg.): *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*. Heidelberg 1981, s. 23 og 31.

47. I *Provinzialberichte* 1787, s. 31 erklæredes, at det slesvig-holstenske patriotiske selskab var stiftet for at befordre »Menschenliebe«. I *Provinzialberichte* 1812 gav Lawätz udtryk for, at man bør tjene sit fædreland, men fædrelandet er blot en provins af menneskeheden, »eine Provinz des ganzen Menschenstaats«.

48. Se blandt andet W. E. Christiani op.cit. (note 25), s. 159.

Resümee

Sowohl dänische als auch deutsche Historiker haben festgestellt, dass am Ende des 18. Jahrhunderts und zu Beginn des 19. Jahrhunderts in den Herzogtümern Schleswig und Holstein ein »Gesamtstaat-Patriotismus« sehr verbreitet war. Jedoch auch im übrigen Europa scheint Patriotismus ein verbreitetes Phänomen gewesen zu sein. Die Gründung der Schleswig-Holsteinischen Patriotischen Gesellschaft im Jahre 1787 war ein konkreter Ausdruck dieses Patriotismus.

Die Gesellschaft wurde teils mit praktischen, teils mit idealistischen Zielen gegründet. Sie sollte der Wirtschaft des Landes helfen, indem sie Handel und Industrie sowie die Leistungsfähigkeit der Landwirtschaft förderte. Sie setzte sich für Volksbildung und eine staatlich organisierte Armenfürsorge ein. Auf ideologischer Ebene wünschten ihre Mitglieder unter den Einwohnern des Gesamtstaats ein Gemeinschaftsgefühl zu mobilisieren und das Zugehörigkeitsgefühl der Bevölkerung

zum Staat zu stärken. Sie hoben die Pflicht des Volkes hervor, sich für Staatsangelegenheiten zu engagieren und sie wünschten Bürgerrechte für einen breiteren Kreis der Bevölkerung. Die Bevölkerung wurde also sozial und politisch aufgewertet und erhielt eine zentrale politische Bedeutung in der patriotischen Ideologie. Es handelte sich hier um eine Gesellschaft, die im Gegensatz zu einer von untertäniger Königstreue geprägten stand.

Der Gesamtstaat-Patriotismus stellt nicht nur eine frühe Form eines nationalen Bewusstseins dar, sondern repräsentiert eine selbständige historische Erscheinungsform eines staatlichen Zugehörigkeitsverhältnisses. Begriffe wie »der gute Patriot« und Bürgertugend waren zentral in der patriotischen Ideologie. Hier konnte man Patriot werden durch Handlungen, die dem Allgemeinwohl dienten, im Gegensatz zu einer nationalen Ideologie, die Wert auf Abstammung, Kultur und Muttersprache legte.